

ОСЯГНЕННЯ МИКОЛОЮ КОСТОМАРОВИМ ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

Становлення української історичної науки важко досягнути без належної оцінки ключових постатей її творців. До таких ми відносимо Миколу Костомарова (1817–1885), видатного вченого, спадщина якого і донині є не тільки науковим, але й духовним надбанням нашого народу. Ще в 1891 р. відомий вчений і громадський діяч О. Русов дав таку характеристику історику: „Микола Іванович Костомаров був воістину одним з тих людей, багато обдарованих природою, незвичайні здібності яких у поєднанні з такою самою працелюбністю при набутті знань дають їм право бути тлумачами – для прийдешніх поколінь всіх часів і народів – доль палко любимой ними батьківщини”¹.

Творчість відомого історика ще за його життя викликала бурхливу реакцію влади, суспільства, наукової спільноти. Нині вона перебуває у колі інтересів науковців різних напрямів, фольклористів, етнологів, літературознавців, археографів, політологів, істориків тощо. Склався цілий напрям – костомаровознавство, який нині стрімко розвивається, насамперед, у історіографічному сенсі. Якщо брати до уваги проблемне поле костомаровознавства, то „Богдан Хмельницький” займає тут почесне місце. І це цілком зрозуміло, адже ця книга – перше монографічне дослідження М. Костомарова, що започаткувало нову історіографічну традицію. У середині XIX століття історик завдяки „Богдану Хмельницькому” здійснив справжній прорив. Та й сьогодні неможливо уявити собі новітні студії з історії України XVII ст. без звернення до твору М. Костомарова.

Вважаємо за потрібне зупинитися на окремих цікавих питаннях, яких торкаються сучасні дослідник-костомаровознавці

стосовно монографії „Богдан Хмельницький”. Насамперед візьmemo до уваги кілька студій О. Яся.

Автор твердить, що саме М. Костомарову належить поширення монографічного напряму в історіографії 50–80-х рр. XIX ст. Крім того, костомарівські монографії, починаючи від „Богдана Хмельницького”, значно ширші від окресленої теми, бо висвітлюють не тільки саму історичну постать, але й добу. При всьому читач найчастіше не може в тексті знайти дослідницьких узагальнень, а лише вгадати, так би мовити, між рядками приховані коментарі. Таким чином, М. Костомаров надав розповіді привабливості роману, за словами М. Максимовича. О. Ясь приходить до висновку, що в монографічних студіях вченого відсутнє проблемне спрямування, хронологічні засади побудови композиції твору, домінування наративу і т.д. Також і науковий апарат історика особливий. Наприклад, у тому ж „Богдане Хмельницьком” вступ фактично відтворює історію всієї козаччини, відсутні висновки, переважають польські джерела та козацькі літописи, а от історико-правничі документи і дипломатичні акти здебільшого ігноруються. Подібні проблеми в тій чи іншій мірі стосуються наступних монографій М. Костомарова. Загалом О. Ясь констатує, що нововведення історика закріпилося в історіографічній традиції кінця XIX ст. Домінування романтичних складових у світогляді вченого відобразилися у його монографічній творчості й обмежували його внутрішню рефлексію. Все це призвело до різночитання його студій і розбіжності оцінок творчого спадку та його впливу на подальший розвиток історичної науки взагалі. Особливо цікавим для нас є співвідношення деякими дослідниками М. Костомарова з французом О. Тьєррі або ж віднесення його творчості до початків школи „Анналів” та історичної психології. Останнє для автора є сумнівним, а для нас відкриває нові обрії осмислення образу Костомарова-вченого².

Продовжуючи аналіз монографії М. Костомарова „Богдан Хмельницький”, О. Ясь звертається до теми „історія як сюжет”³. Насамперед дослідник акцентує, що історичні твори М. Костомарова користуються нині великою популярністю саме через те, що через них автор веде своєрідний діалог з читачем. Численні

перевидання творчої спадщини вченого свідчать, що особливий художній стиль Костомарова задовольняє вимогливого сучасного читача не менше, ніж інтелектуальне середовище другої половини XIX ст. Ще М. Грушевський критикував історика за некритичне ставлення до джерельної бази, за описовий характер монографічних студій. Слушним є зауваження, що нині така характеристика не відповідає сучасним вимогам науки. Не можна однозначно оцінювати спадщину Костомарова, оскільки вона не відповідає жодним канонам і є унікальною. Враховуючи особливості романтичного історіописання, необхідно виявити інтуїтивні й чуттєві риси пера історика. Насамперед, слід звернути увагу на сюжети Костомарова, які він обирав для монографічних студій. Це найяскравіші історичні події і постаті, що самі по собі викликали захоплення у автора. Надзвичайний талант Костомарова, зокрема у зображенні образу Богдана Хмельницького, і став причиною фантастичного успіху однойменної монографії. І хоч праця мала численні недоліки і прорахунки, проте довгий час залишалася єдиним яскравим образом гетьмана та унікальною науковою працею. Це, насамперед, свідчить, що сюжет Микола Костомаров обрав вдало. Як відомо, праця удосконалювалася протягом чверті століття, мала чотири видання, спричинила полеміку в періодиці, але й досі залишається значимою в українській історіографії. О. Ясь звертає на це увагу і вважає, що попри доопрацювання, монографія залишалася майже без змін. Очевидно, на у Костомарова це були приватні причини. Насамперед, до монографій у вченого були певні вимоги: ідея, єдність дії і явищ, послідовність і завершеність сюжету, який необхідно оживити спогляданням, щоб праця не була штучною⁴.

На нашу думку, даремно звинувачувати М. Костомарова у недоліках, адже він у вступі наголосив, що монографія розрахована на широку аудиторію, а не на вузьке коло спеціалістів. Тому для необізнаного читача він подає широке історичне тло подій, що передують появі Богдана Хмельницького. Таким чином, Костомаров дозволяє читачу зануритися в епоху і відчутти себе учасником подій (історик насичує текст емоційністю, переживаннями і великою кількістю художніх замальовок). Погод-

жуємося з О. Ясем, що разом з цим автору вдається показати мінливість історичних подій, які відбувалися паралельно – це і становище міщан, поведінку євреїв під час повстання, релігійні перипетії. Звертаючись до емоційної сфери, історик передає глибину переживань народу в ті часи і те, як козацтво поступово перетворюється на рушійну силу перетворень. Отже, Микола Костомаров – це майстер відображення історичного контексту. Як історик-романтик він особливу увагу приділяє характеристиці еволюції духу народу і його ідейного носія козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ще один важливий момент актуалізує О. Ясь у своїй праці. М. Костомаров часто-густо, не задовольняючись інформацією з джерел, використовує стилізацію, адаптуючи певні картини до історичної доби, додає монологи і т.д. Для того, щоб наповнити дослідження, історик сам не раз відвідував місця описуваних подій, що наповнитися їх духом і самому вжитися у створювані картини. Певна етнографічна практика була у М. Костомарова на ранньому етапі його творчості, пізніше вона переросла в інструмент стилізації минулого⁵.

Цікаво, як історик тримає читача постійно у полі зору. Описуючи певні події, він робить своєрідні підказки, щоб спрямувати читача у потрібне русло і допомогти йому зробити правильні висновки. Одним словом, Костомаров поступово примушує співпереживати описувані події, і це не залишає читача байдужим. Змальовуючи образ Богдана Хмельницького, історик робить його привабливим насамперед тому, що гетьман в його інтерпретації, з одного боку, мудрий політичний діяч, видатний військовий керівник, а з іншого – звичайна людина зі своїми недоліками і непередбачуваністю. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників в особі історичного героя зберігається у костомарівській характеристиці колективного героя – народу. І це не дивно для романтичної історіографічної традиції.

Висновки О. Яся співзвучні з висновками інших його статей про монографію „Богдан Хмельницький”. Сюжет праці оригінальний, оскільки розроблений за авторською методикою, але інструменти традиційні для романтичного історіописання. Справа в тому, як автор їх використав, адже такою попу-

лярністю не користувався жодний історичний роман другої половини ХІХ ст.

Продовжуючи дослідження згаданої монографії, О. Ясь торкається іншої проблеми – конструкції часу у висвітленні М. Костомарова. Його погляди дослідник вважає самобутніми, не дивлячись на те, що вчений був представником романтизму в українській історіографії. Насамперед, О. Ясь констатує, що історик співвідносив будь-яке суспільство із традиційними тоді періодами виникнення, розквіту та занепаду. Його стан залежить від моральних і духовних засад, від боротьби ідей, які відображаються у поведінці колективного героя – народу. До таких засад Костомаров звертається досить часто у своїй праці. Він поділяє історію на зовнішні і внутрішні складові і у трактуванні історичного процесу надає перевагу останнім. Так званий „дух народу” у різноманітних проявах життя має позачасову цінність і стає в центрі історичного процесу. На думку О. Яся, такі погляди М. Костомарова сформувалися під впливом німецьких романтиків ще в період його харківських університетських студій.

Крім роздвоєння на зовнішні і внутрішні чинники, М. Костомаров використовував і ще одну пару понять, таку як „старенове”. Елементи одного й другого присутні в історичних студіях про козацтво. Виділяючи дві фази розвитку козацтва (первісну й заключну), Костомаров приходить до висновку: козацтво на початку було репрезентантом бажань народу захиститися від національного і релігійного гніту, а згодом перетворилося на руйнівну силу суспільства. Схожі конструкції історик будує, торкаючись історії давньої Русі. Там він бачить поєднання федералізму (удільності) і загальноруської єдності (єдинодержавності) в устремліннях давньоруських земель. Згодом М. Костомаров вибудовує історичну схему розраду удільно-вічового укладу Русі на збирання руських земель під владою Москви.

У культурі вчений розглядає поєднання візантійської складової та світської, язичницької. В період унії – боротьбу католицизму і православ'я як протистояння старого і нового у релігійному житті періоду Реформації. Так ми бачимо, що конфронтація і взаємодія внутрішніх і зовнішніх чинників – це

звична схема історіописання для Миколи Костомарова, але вона не має чіткості у часовому вимірі. Тут ми можемо заперечити О. Ясю, адже історичні процеси не завжди можна чітко локалізувати в часі, у Костомарова зазначені паралелі все-таки співвідносяться з певними історичними періодами, тому говорити тут про розмитість, на нашу думку, занадто категорично. Погоджуємося із твердження, що для Миколи Костомарова дух народу – це „позачасове мірило вартості історії”⁶. Додамо лише, що обравши за найбільшу наукову цінність внутрішнє життя українського народу, вченому вдалося у живій, нехай місцями художній формі, відтворити не тільки цілісність історичного процесу, але й самотність самого народу, його етнопсихологічні якості. Не усвідомлюючи цього, вчений, на нашу думку, все ж таки, був першопочатківцем в українській етнопсихології. У темпоральному сенсі він бачив швидше не єдність часових елементів, а їх співіснування і взаємодію (протистояння старого і нового – це теж взаємодія, хоч і зі знаком мінус).

Отже, в результаті дослідження О. Ясь прийшов до наступних висновків:

1) темпоральні елементи у розумінні Миколи Костомарова представлені у вигляді ідей, які борються за превалювання над колективним героєм. Вони репрезентовані як протистояння масового і персонального героя;

2) народний дух – тотальне ірраціональне явище, яке рухає історичний процес і є найвищим мірилом у романтичній системі цінностей вченого;

3) Микола Костомаров визнає Божественне провидіння в історії і внаслідок цього визначає справу історії як пошук причин явищ, а не причини причин;

4) Певні канони в історіописанні вченого спрямовані головною метою – „проникнути в історичний час тієї чи іншої доби, збагнути її якісний стан”⁷.

Досліджуючи українську романтичну історіографію та її представників, О. Ясь називає Миколу Костомарова істориком-художником ще в одній своїй праці, яка так і називається „Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник”⁸. Підтверджуючи характеристику вченого-історика, дослід-

ник виявляє ще кілька особливостей історіописання Костомарова. Насамперед, він сповнений ідеєю романтизму, а тому ніколи не оперує сухим фактажем, шукає джерельне підтвердження. Так Костомаров з великою довірою ставився до давньо-руського та козацького літописання і використовував його на рівні з офіційними документами⁹.

Також у цій розвідці розписано і проаналізовано списки джерел усіх прижиттєвих видань „Богдана Хмельницького” і проаналізовано їх кількість, структуру і зміни, які відбулися в пізніших публікаціях монографії. Загалом дослідник прийшов до висновку, що еволюція поглядів на джерела у М. Костомарова відбувалася досить повільно. Характеристику деяких джерел історик помістив в „Актах Южной и Западной России”, але вони мали вигляд особистого вибіркового уподобання. У вченого взагалі було „історичне відчуття” в тлумаченні літописів, які він використовував досить вільно, зрідка посилаючись і нечітко оформляючи самі посилання. Таке ставлення до джерел можна пояснити світоглядом історика, який шукав відомості про внутрішній побут, думки, відчуття народу, тому М. Грушевський назвав його антикваром-побутовцем¹⁰. О. Ясь у своїй розвідці наводить думки С. Томашівського, М. Кордуби, які називали М. Костомарова „безкритичним істориком” і по всьому видно, що автор погоджується з такою характеристикою. Дослідник актуалізує думку, що суперечності в історичних дослідженнях М. Костомарова пов’язані з його характером. Неврівноваженість – риса характеру, про яку говорили більшість сучасників вченого¹¹. Емоційність, мрійливість, неспокійність, вередливість Миколи Костомарова допомагали йому занурюватися в події, уявляти їх драматизм, захоплюватися ними і не заважали відноситися до історії як до божества і покласти на плаху науки все своє життя.

На нашу думку, порівняння історика з іноземними вченими-романтиками не мають сенсу, оскільки його образ абсолютно особливий, він не вписується ні в які межі.

Монографії М. Костомарова „Богдан Хмельницький” присвячена розвідка Ю. Пінчука, але вона торкається полеміки з М. Максимовичем. Автор знаходить багато спільного між вче-

ними в плані творчості, але наголошує на постійних дискусіях. Особливо це торкнулося згаданої монографії. Опираючись на публіцистичні листи М. Максимовича, дослідник приходять до висновку, що ця полеміка мала позитивні наслідки для історичної науки. Сама ж монографія відіграла величезну роль у творенні української етнічної ідентичності¹².

Як бачимо, аналіз монографії досить глибокий, враховуючи вплив цього твору М. Костомарова на розвиток української історіографії в цілому. Тому наше звернення до цієї тематики безумовно актуальне. Але ми торкнемося інших аспектів, а саме: на оригінальній джерельній основі розкриємо витoki дослідження постаті Б. Хмельницького та тонкощі наукової лабораторії, простежимо зміни у методології, а також визначимо вплив соціокультурного оточення тощо.

Так склалося, що історія козаччини стала однією з найулюбленіших тем студіювання М. Костомарова. Ще з дитинства він пам'ятав українські народні пісні, що прославляли козаків як мужніх захисників батьківщини і свого народу. Ставши на стежину історика-антикварія, Костомаров зберіг любов до козацької історії протягом всього життя. У центр зору потрапляли не тільки яскраві постаті, але й козацький рух як явище історії українського народу. Історичними джерелами дослідження улюбленого предмету для Костомарова слугували народні пісні, думи, казки, легенди і т.д. І лише згодом вони поповнилися безліччю архівних документів, які Костомаров збирав з несамоцитим завзяттям. Для того, щоб відчувати дух середньовічної історії, Микола Іванович здійснював наукові подорожі до пам'ятних місць, пов'язаних з тією чи іншими подіями. Будучи надзвичайно захопленою і емоційною людиною, історик міг відобразити сюжети на папері лише після комплексного аналізу всього, що побачив, почув і прочитав.

Особливою у цьому напрямі є дослідження вченим постаті Богдана Хмельницького та його епохи. Ми ставимо своїм завданням проаналізувати процес підготовки М. Костомаровим монографії "Богдан Хмельницький", пошук об'єктивності у створенні образу гетьмана як знакової постаті української середньовічної історії на основі епістолярних джерел. Насамперед заува-

жимо, що праця писалася істориком майже три десятиліття і вийшла у світ вперше у журнальній версії 1857 р. під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России”¹³. Згодом вона тричі перевидавалася зі скороченою назвою “Богдан Хмельницький” (1859¹⁴, 1870¹⁵, 1884¹⁶), пережила шквал критики, але й досі є цінною для дослідників. Секрет популярності “Богдана Хмельницького” полягає в тому, що М. Костомарову вдалося репрезентувати власний неповторний історичний портрет гетьмана на тлі епохальних для України історичних подій.

Ідея написання історії епохи Б. Хмельницького виникла у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури. У “Автобіографії” він пише: “Мені хотілося знати долю всіх народів: не менше цікавила мене і література з історичної точки зору”¹⁷. Потрапивши у Кінбурнський драгунський полк, Костомаров вперше мав нагоду працювати з архівними документами. Влітку 1835 р. він вивчав “козацькі папери” і підготував до друку історичний нарис Острогозького слобідського полку з об’ємним додатком важливих документів. Але під час роботи молодий дослідник відчув нестачу знань і повернувся до Харкова, де продовжив навчання в університеті. Заняття історією поступово стало улюбленим. Майбутній вчений звернувся до вивчення “народних пам’ятників”, а саме українських пісень за збірником М. Максимовича, виданих 1827 р. та російських пісень Сахарова.

Але повернімося до кінця 30-х рр. ХІХ ст. Цей період життя вченого докладно описано в автобіографічному дослідженні В. Міхеєвої¹⁸. Авторка особливу увагу звертає на соціокультурне оточення, яке вплинуло на формування наукового світогляду молодого дослідника. Потрапивши у середовище харківських романтиків, Микола Костомаров не залишився осторонь українського національного відродження, яке стосувалося розвитку української мови, літератури, культури та історії і стрімко поширювалося українськими теренами. В 1838 р. він познайомився з Г. Квіткою, творчість якого допомогла засвоїти тон-

кощі української мови¹⁹. Згодом до нього потрапила “Запорожская старина” І. Срезневського, яка дещо затьмарила гарячу голову Костомарова вступними поясненнями автора. Невдовзі через свого друга Амвросія Метлинського Микола Іванович особисто познайомився з Ізмаїлом Івановичем. Костомаров констатує, що зустріч з цією людиною дуже сильно вплинула на формування стійкого інтересу до вивчення “малоросійської народності”²⁰.

Як свідчить листування М. Костомарова з І. Срезневським, молодий дослідник повністю перебував під впливом останнього. Він консультувався з досвідченим вченим, повідомляв йому про наукові подорожі та архівні знахідки. Так, у листі від 6 листопада 1841 р. Костомаров описує свою роботу над дисертацією, наголошує на заглибленні в етнографічний матеріал, а також звертається з проханням надіслати йому польські джерела²¹. Паралельно з підготовкою першої дисертації Костомаров написав і трагедію “Переславська ніч”. Як він відзначав у своїй “Автобіографії”, сюжет твору взятий з епохи Богдана Хмельницького, а саме початку повстання. Але правдивості відображення подій завадило довір’я автора до “Истории Русов” Кониського та “Запорожской старине” Срезневського, а також ідеалізація подій під впливом творів Шиллера²². Ця ж думка прослідковується і в листі до О. Корсуна, написаному значно пізніше, у 1880-му році. Останній пропонував зробити переклад драми на українську мову, але Костомаров не погоджувався, тому що “воістину твір до крайності слабкий у всіх відношеннях і притому фальшивий до глибини свого ества”. Він визнавав, що, поклавшись на “Историю Русов” (називає її псевдо-історією), яка приписувалась Кониському, а також ще одним збірником “псевдонародних творів”, як “Запорожская Старина” Срезневського, зробив багато помилок. Взагалі, на думку Костомарова, Срезневський наробив багато зла історії та етнографії; до того ж у нього не вистачило мужності публічно визнати це. Довірливість історика до згаданих джерел справила значний негативний вплив на “Богдана Хмельницького”, стала причиною гострої критики фахівців. На схилі літ Костомаров адекватно оцінював хиби своєї праці: “Мій Богдан Хмельницький очи-

щався-очищався від цього бруду, який потрапив туди в надлишку завдяки довір'ю до... вченості Срезневського і все таки до цих пір після третього видання не зовсім очистився”²³. Щоб дійти до такої виваженої оцінки свого дослідження, Миколі Івановичу знадобилося понад тридцять років.

Ще в одному листі від 3 травня 1843 р. з поміткою “Ровно” він описує свою подорож до Почаєва, Кременця, Берестечка і повідомляє про зібрані ним матеріали по Богдану Хмельницькому. І тут же Костомаров відмічає дивне свідчення невідомого джерела про прийняття гетьманом магометанської віри. Ще в одному з недатованих листів орієнтовно того ж періоду вчений ділиться враженнями від розкопки курганів, згадує збір переказів в Білогір’ї та інших місцевостях, де розкопки проводилися за допомогою місцевих жителів²⁴.

Докладніше ці події Костомаров описав в листах до свого харківського приятеля, етнографа К. Сементовського. Так, 13 листопада 1844 р., він ділиться враженнями про збереження в народі пам’яті про Хмельницького і його епоху. Існує величезна кількість переказів, за одним з яких гетьман дозволив віддати татарам жінок у полон. Татари на radoщах бігали з мотузками за жінками і дівчатами і викриками “Марушка! Марушка!”. Сам Хмельницький був “великий гайдамака”, з нього й почався гайдамацький рух. Він п’ять років розорив польські землі, а коли козацтво повернулося проти нього, перепросив польського короля, впавши йому до ніг. Натомість польський король назвав Хмельницького “свавольником”²⁵. Далі Костомаров докладно описує, як разом з місцевими жителями брав участь у розкопках католицького костюлу, як збирав народні повір’я стосовно козацької доби. За одним із них він дізнався, що в Берестечку на місці битви на олтарі каплиці проявляється кров як мовчазний свідок численних життів, відданих козаками у боротьбі. Костомаров написав К. Сементовському одну із записаних весільних пісень того періоду, знаючи інтерес останнього до української етнографії.

З епістолярію М. Костомарова до І. Срезневського впливає, що перший займався науковою роботою з великим ентузіазмом і використовував будь-який слушний момент. Навіть тоді, коли

був зайнятий продажем свого маєтку в с. Юрасівці, кошти від якого планував використати для свого перебування у Харкові, Костомаров влаштувався працювати у місцеву бібліотеку і там почав читати Карамзіна²⁶.

У листі від 24 жовтня 1844 р. вчений докладно зупиняється на новому виданні пам'яток давнини, де в одній із частин розміщено багато листів Богдана Хмельницького, а в другій – документів періоду до визвольної війни²⁷. У третій частині він сподівається побачити юридичні пам'ятки. Історик надзвичайно радіє з того, що ще не видав свого “Богдана Хмельницького” і зможе використати ці матеріали²⁸.

Надзвичайно цікавим для нашого дослідження є ще один лист без точної дати (орієнтовно 1844 р.), в якому М. Костомаров згадує, що 15 жовтня 1843 р. перебуваючи у І. Срезневського вдома, прийняв остаточне рішення про написання праці “Богдан Хмельницький” (виділ. – *О.Г.*). Робота почалася в Рівному, але, попрацювавши з джерелами, він зрозумів, що в історичних дослідженнях не можна досконало вивчити певний період, не знаючи особливостей всього історичного процесу. Тому історик приступив до опанування походження Русі, щоб зрозуміти історію XVII ст.²⁹ Вираз „остаточне рішення” передбачає, що робота розпочалася значно раніше.

У цей період М. Костомаров спілкувався з перекладачем, меценатом і видавцем альманаху “Молодик”, який виходив в Харкові, І. Бецьким. Останній пропонував досліднику опублікувати опис міста Харкова. В листі від 1 серпня 1844 р. молодий дослідник повідомляє про свою готовність до співробітництва з виданням, але опис Харкова не готовий через недостатність матеріалу. Тому, на його думку, від задуму краще відмовитися, щоб “не будувати повітряних башт”³⁰. На даний момент він погоджується подати до друку декілька казок і пісень з історії Хмельницького, яким впритул займається на даний момент. Зібраний ним матеріал настільки об'ємний, що може не підійти для “Молодика”. Крім того Костомаров пропонує декілька цікавих історичних пам'яток про Україну та інших документів (на вибір видавця).

Про наукові пошуки 1842–1846 рр. дізнаємося з листування вченого з К. Сементовським. Спочатку М. Костомаров пише про

етнографічні заняття у листі від 6 липня 1842 р.: “Велика справа – провінція і для літератури і для етнографії: дарма сміються над провінцією. Провінція може слугувати джерелом для пізнання народності” (підкр. – *О.Г.*). Далі він резюмує, що займаючись літературою і етнографією, все ж таки мріє про німецькі ідеали³¹. А 25 березня 1844 р. з радістю повідомляє про зміни у роботі про Богдана Хмельницького, а саме аналіз двох-трьох нових монографій. Взагалі, вчений не поспішає видавати працю, працює поступово, збирається відвідати місця козацьких битв під Збаражем і Зборовом. “Але може зачекати видавати Хмельницького, поки ми не приєднаємо до Російської імперії Галицьке князівство?” – з гумором пише Костомаров³².

Наступний відомий нам лист історик пише вже з Києва 26 вересня 1846 р., де ділиться враженнями від знайомства з українським літописом, списаним з Діаріуша Самійла Зорки, який був писарем при Богдані Хмельницькому. Джерело потрапило до Костомарова від Археографічної комісії, воно містить безліч нових відомостей, тому планує видати його з перекладом, а вже згодом опублікувати і “Богдана Хмельницького”, якого тепер Сементовський не впізнає. Дослідник настільки захоплений справою, що не може стримати своїх емоцій: “Ось скарб днів моїх, який приносить мені більше насолоди, ніж могла б принести молода дружина”³³.

Величезний вплив на пошуки Костомаровим об’єктивного образу Богдана Хмельницького справило знайомство і подальше спілкування (в т.ч. й листовне) з “ветераном науки” М. Максимовичем. Як було зазначено вище, ще у студентські роки Костомаров познайомився зі збірником українських пісень М. Максимовича і лише 1844 р. особисто познайомився з ним за ініціативи П. Куліша. З серпня наступного року вони досить часто спілкувалися, і дружні зустрічі не припинялися після того, як Максимович завершив професорську діяльність і переїхав на хутір поблизу Золотоноші (нині смт. Золотоноша Черкаської обл.). Останній бував у Костомарова, коли той жив у Києві. Молодий дослідник довіряв поважному вченому свої перші підходи до репрезентації епохи Богдана Хмельницького. Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. історик підготував вступ до

історії Богдана Хмельницького і прочитав його Максимовичу. Пізніше у листі до М. Погодіна той згадував: “Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова на початку 1846 р. на Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького”³⁴.

Допомогу в дослідженнях вченому надавав і П. Куліш. Наприклад, у листі від 2 травня 1846 р. останній пише, що 7 березня вислав виписки з Літопису Величка та прочитаний ним перший розділ “Богдана Хмельницького” разом зі своїми зауваженнями³⁵. На жаль, згаданий лист від 7 березня не зберігся, тому ми не можемо дізнатися, якими були ці зауваження.

Але плідна співпраця з колегами у підготовці монографії перервана була ув’язненням М. Костомарова і засланням, хоча осмислення образу українського гетьмана продовжувалася і в місті Саратові. Єдиним засобом, який зв’язував Костомарова з тими, хто міг надсилати необхідні йому архівні матеріали, було листування. Так, наприклад, з листів М. Костомарова до Осипа Бодянського дізнаємося, що у 1849 р. Микола Іванович плідно працював над українською історією і точно визначився із завданням “присвятити себе систематичному викладу її”. У зв’язку з неможливістю продовжувати свою працю без необхідних джерел, історик просить О. Бодянського (до речі, заочно знайомого) про пересилання тих, які можна виписати. Також з цього послання дізнаємося про те, що у тому ж таки 1849 р. Костомаров вже написав “Историю Южной Руси” від повстання Богдана Хмельницького до Переяславського договору³⁶.

Але найбільше доопрацьований “Богдан Хмельницький” саме після 1859 р. Про це свідчить лист М. Костомарова до М. Максимовича від 2 серпня 1859 р., де історик повідомляє про свої наукові пошуки, про особливу насолоду в дослідженнях щодо Хмельницького³⁷. Крім того, він дякує Максимовичу за розбір його твору, який є викликом до поєдинку. Принагідно зазначимо, що цілком погоджуємося з О. Ясем у твердженні тенденційності думок І. Крип’якевича, який вважав, що основна робота над образом йшла у 1848-1859 рр., коли молодому Костомарову “без відповідного досвіду, без основних джерел легше було йому подати саму лише компіляцію подій, як

вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував в собі енергії перероблювати цей великий твір³⁸.

Праця М. Костомарова “Богдан Хмельницький” стала справжньою визначною подією в історіографічному процесі кінця 50-х рр. XIX ст. Вона викликала гостру полеміку на сторінках періодичних видань. Зокрема, М. Максимович написав “Письма о Богдане Хмельницком” до М. Погодіна і опублікував їх у часописі “Украинец”³⁹. В них прозвучала гостра критика Костомарова за вибіркове використання та некритичне ставлення до джерел, а також деякі суттєві прогалини у висвітленні подій та перекручення фактів. У відповідь вчений написав “Объяснение”⁴⁰. У цій же газеті Максимович розмістив статтю “В ответ на объяснение г. Костомарова”⁴¹ і ще один лист до М. Погодіна⁴². М. Костомаров теж не змовчав і опублікував “Ответ г. Максимовичу”⁴³, на який отримав відповідь⁴⁴. За період з листопада по грудень 1860 р. Максимович опублікував ще 13 листів до М. Костомарова, де він торкається “Объяснения”. Ми не маємо на меті проаналізувати всі згадані статті, оскільки це виходить за межі нашого дослідження. Зазначимо лише, що Костомаров не образився за конструктивну критику на М. Максимовича. Натомість він з новим запалом вдався до пошуку нових джерел, що привело його до Публічної бібліотеки у Петербурзі.

Ось що М. Костомаров писав з цього приводу у листі до Д. Мордовцева: “Максимович обробив мене в “Украинец”, але я не збираюся йому відповідати і відіб’юся з допомогою Божою і публічної бібліотеки. Тут, тобто в публічній бібліотеці, я знайшов надзвичайні рукописні багатства про Хмельницького, так що третє видання вийде зовсім в іншому вигляді. Взагалі про Малоросію джерел провалля нових. Керуючись тільки друкованими, я випустив з виду писемні. Про Уманську різню хоч лопатою гребти. Про епоху Хмельницького дуже багато, так що вся історія України уявляється в іншому вигляді”⁴⁵.

Самому ж М. Максимовичу історик так відповідав у загаданому вже листі від 2 серпня 1859 р.: “Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те

чи інше джерело, то з цього не випливає те, що я користувався ними без критики. Критика залишалася в моєму портфелі, бо я не хотів видавати критичних досліджень... бажав би я, аби ці шановні судді російської літератури, які так олімпійськи проголошують наді мною вирок, довели мені, без вашої допомоги, що я користувався без будь-якої критики польськими джерелами, яких вони і в руках не тримали". Спосіб передачі тієї чи іншої події залежить від використаних джерел і враження, яке вони справили на історика. На думку Костомарова, ніхто не може прямо довести хибність погляду вченого, а особливо критики, що немов хижаки, накинулись на нього. Вони і близько не знайомі з джерелами, але використовуючи погляд Максимовича на проблему, намагаються розтоптати історика⁴⁶. Зі змісту листа зрозуміло, що М. Костомарову не до душі були журнальні і газетні поєдинки, які приносять мало користі для науки.

Що ж стосується розширення джерельної бази дослідження, то тут Костомаров використовував будь-яку слушну нагоду, зокрема звертався до знайомих, як-от, наприклад, О. Бодяньського. 22 серпня 1846 р. він написав листа Осипу Максимовичу, в якому йдеться про Літопис Самовидця, який Бодяньський мав намір опублікувати у "Чтениях". М. Костомаров висловлює припущення, що авторство документа належить стародубському судді Романовському, який був очевидцем подій епохи Хмельницького. Це припущення ґрунтується на свідченнях "Літопису Грабянки"⁴⁷.

30 серпня 1849 р. Костомаров пише ще одного листа Бодяньському, в якому йдеться про літопис О. Рігельмана. Не маючи можливості читати "Чтения", Костомаров дає коротку характеристику відомому йому літопису під назвою "История Малороссийская или повествование о козаках вообще и прочее". Зокрема, історик підкреслює, що літопис закінчується радою, на якій І. Виговський був обраний гетьманом. Перші події, пов'язані з Хмельницьким, описані до дрібниць, але пропущено Пиляву, Збараж, Зборов, Берестечко, Молдавський похід. Крім того, виписані договори, царські грамоти, хід війни Росії з Польщею аж до смерті Богдана Хмельницького. На думку

Костомарова, автор користувався працями В. Татищева, “Синописом”, “Степенной книгой”, “Ядром Российской истории” та літописами Самовидця і Грабянки, не знаючи їх авторів.

М. Костомаров пропонує до друку ще кілька пам’яток, зокрема з історії Слобідських полків та збірки українською мовою, куди входить невеличкий твір, схожий на “Літопис Грабянки”. Далі історик повідомляє, що вже пройшло кілька років, коли він остаточно вирішив присвятити себе систематичному викладу історії України, але перебуваючи у Саратові не може слідкувати за виданням нових джерел. Тому звертається до О. Бодяньського з проханням надсилати такі, коли вони будуть опубліковані в “Чтениях”. “В нинішній час, – пише Костомаров, – “Історія Південної Русі” у мене готова від повстання Хмельницького до Переяславського договору, але мені потрібні були б Грондський, Коховський, Пасторій, “Wojna domowa” Twardowskiego для перевірки та розміщення цитат: цими джерелами я користувався з університетської бібліотеки... Якщо б Ви були добрі, щоб прислати їх до мене..., то тим подали б мені можливість продовжувати трудитися для вітчизняної історії і, може бути, принести хоч малу, за моїми здібностями, їй користь”⁴⁸.

На жаль, відповіді О. Бодяньського нам невідомі. Але з листа М. Костомарова від 22 червня 1856 р. дізнаємося, що на той час ним було зібрано майже всі джерела з історії України, окрім “Рубана”⁴⁹. Історик просить надіслати літопис в Саратов, де він закінчував підготовку до друку в часописі “Русский вестник” статті, яка включала перелік, історію джерел з визначенням їх змісту, спільних і відмінних рис, степені вірогідності, інформацію про авторів, тон, мову і склад джерела. Як бачимо, мова йде про серйозну синтетичну джерелознавчу працю з історії України, яка, безумовно, стала б помітною подією в історіографічному дискурсі того часу. На жаль, доля праці нам невідома. З цього ж листа випливає, що Бодяньський позитивно відгукувався на прохання Костомарова і допомагав йому ефективно продовжувати дослідження з історії України⁵⁰.

Підготувавши до видання працю “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России”, історик мав отримати

дозвіл цензури. 1 березня 1856 р. твір потрапив до рук цензора А. Фрейганга, який “знущався” над ним більше півроку. М. Костомаров дуже нервував, тому звернувся по допомогу до журналу “Отечественные записки”, де редактором був А. Краєвський. У листі від 1 жовтня того ж року історик пише: “Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, признаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейганг. У мене немає терпіння Василя Кориятовича, немає, до того ж, і здоров’я його, щоб знову писати свою історію, котра коштувала мені багатьох років. В “Русском Вестнике” з’являються такі статті, при яких мій Хмельницький має... право пройти у цензурні ворота. Будьте добрі, Андрію Олексійовичу, припиніть митарства бідного гетьмана. Вірогідно, І. Лажечников не піддасть його такій участі, яка припала цьому прекрасному козаку в кігтях добродійливого і мирного гернгутера”⁵¹. А. Краєвський позитивно відгукнувся на прохання М. Костомарова, і праця публікувалася в журналі протягом всього 1857 р.⁵²

Але на цьому робота не припинялася. Можливість відшукати нові джерела епохи Хмельницького у М. Костомарова з’явилася у період його діяльності в Київській археографічній комісії. Так, 7 червня 1861 р. він пише листа до А. Норова в Москву з проханням надати Комісії малоросійські справи з 1616 по 1637 рр. та польські справи 1667 р., оскільки їх необхідно швидко переписувати для видання. Потрапивши до архіву Міністерства закордонних справ, вчений був у захваті: “Очі розбігаються при погляді на одні заголовки в каталозі. Скільки невиданих, майже незачеплених скарбів! Не можна жалітися на бідність нашої історії XVI–XVII століть, потрібно жаліти про те, які ми ліниві. В крайньому випадку хоч тепер досить ховати наші джерела під дванадцятьма замками, а вони ховаються тут від прискіпливого погляду ніби середньовічна магія”. Вчений пропонує відкрити доступ до джерел всім бажаючим, а не тільки п. Соловійову, якому справи видаються додому. Археографічна комісія має на меті відкрити доступ до джерел у друкованому

варіанті. М. Костомаров готовий віддати на цю справу власні кошти, виручені від публічних лекцій про І. Виговського та історію України після Виговського. Для здійснення задумів дослідник просить дозволу на безперешкодне користування архівом⁵³.

Дещо пізніше, 23 грудня 1861 р. М. Костомаров розповідає про свої здобутки А. Краєвському: “Минулого року п. Максимович викривав мене в деяких помилках, що закралися в мій твір “Богдан Хмельницький” та надрукував свої зауваження в Санкт-Петербурзьких Відомостях. Я спорив проти нього теж. Але тепер, займаючись справами Малоросійського Приказу, я побачив, що більшість зауважень п. Максимовича справедливі, і прошу Вас, прискорте друкування в Санкт-Петербурзьких Відомостях пояснення, в якому я приношу повинну”⁵⁴.

Подібне співробітництво М. Костомарова з колегами, друзями і просто знайомими, яким він читав “Богдана Хмельницького”, консультувався, обмінювався джерелами, продовжувалося протягом кількох десятиліть. Ця тема хвилювала його до останніх днів життя. Підтвердження цьому знаходимо у листуванні вченого з О. Лазаревським у 70-х рр. XIX ст. 15 січня 1872 р. останній звернувся до М. Костомарова, як члена Археографічної комісії, з проханням надрукувати збірник українських актів XVI–XVIII ст., знайдених в Полтавських та Чернігівських архівах. Навесні 1872 р. М. Костомаров відповів, що Комісія розгляне акти XVII ст. включно до Скоропадського, і ті, які будуть визнані готовими до друку, опублікує, а інші поверне. Крім того, він повідомляє про свої наукові заняття, а саме розробку історії Дорошенка. Цікавим видається нам висновок, до якого М. Костомаров прийшов на той момент. Визнаючи величезну роль Б. Хмельницького у національно-визвольній боротьбі українського народу, історик констатує, що після Гетьмана історія українського народу розпадається на дві частини. Половина народу залишається з вірою у провідну роль козацтва, інша частина, втративши віру у можливість досягнення соціальної рівноправності, тікає на схід і південь, де шукає козацької волі. Пояснення історик хоче знайти не тільки в актах, але й народній творчості⁵⁵. Далі листування переривається на п'ять

років. У листі від 23 вересня 1877 р. знову продовжується тема Б. Хмельницького. М. Костомаров пише: “Не могли б на основі відомих Вам даних пояснити: в одному акті мін-ва юстиції 1675 р. зазначається в числі корсунських міщан... Степанко, пасинок гетьмана Богдана Хмельницького, посланий раніше від Дорошенка до польського короля? Яка з трьох дружин Хмельницького була вдова з трьома дітьми від першого чоловіка?”⁵⁶.

13 грудня 1882 р. Костомаров отримав листа від М. Буцилли, співробітника Московського архіву Міністерства закордонних справ⁵⁷. Як видно із змісту послання, перший звернувся по допомогу до М. Буцилли після знайомства з дисертаційним дослідженням П. Буцинського про Богдана Хмельницького. Звичайно, у Костомарова були деякі зауваження. Для впевненості у своїй правоті йому потрібно було перевірити один епізод, описаний у розвідці, про відправлення Желябузького до князя Ракочія. М. Буцилла в стислі терміни (один день) виконав прохання Костомарова, про що повідомив листом. Зокрема, він пише, що переданий істориком зміст абсолютно співпадає з документами Угорських (Семиградських справ), де зберігається статейний список Желябузького. Єдиним зауваженням є те, що П. Буцинський називає список щоденником. Насправді ж у статейному списку день за днем описано подорож Желябузького, його переговори з козаками і дивні дії Юрія та Богдана Хмельницьких по відношенню до посла російського царя Олексія Михайловича. Також у справі є відписки Желябузького до царя. Крім того М. Буцилла обіцяє вислати до Петербурга згадані справи найближчим часом після отримання листа від Археографічної комісії.

Як впливає з наступного листа, доручення М. Костомарова було виконане Буциллою у стислий термін, оскільки 24 березня 1883 р. Микола Іванович звернувся до В. Антоновича з проханням написати рекомендацію для захисту вищезгаданої дисертації. Докладно проаналізувавши дослідження П. Буцинського, звіривши архівні дані, він виявив деякі недоліки, які у порівнянні з нововведеними до наукового обігу документами, значно підвищують значення праці для дослідження епохи Богдана Хмельницького⁵⁸.

У листі від 7 березня того року М. Костомаров надіслав В. Антоновичу свої праці “Руина” і “Мазепа”, очікуючи неупередженої оцінки. “Розбір Ваш був би для мене тим бажанішим, що, займаючись взагалі поправками своїх творів, з метою видати їх знову (Богд. Хмельницький уже віддається у друк 4-им виданням), я б скористався Вашими уроками,” – пише історик⁵⁹.

Місяцем раніше А. Костомарова у листі до Д. Мордовцева так писала про несамовиту працю чоловіка: “...Багато працює над поправкою “Богдана Хмельницького” до нового видання і навіть кілька днів підряд їздив в публічну бібліотеку, де працював з 10 годин ранку до 4 годин після полудня”⁶⁰. На перший погляд, немає нічого дивного в такому режимі роботи, але тут потрібно враховувати, що у 1883 р. М. Костомаров був уже тяжко хворим, і для улюбленої праці він використовував короткі моменти, коли почував себе краще. Сам вчений надзвичайно радів можливості повернутися у знайоме бібліотечне лоно: “Я переправляю свого “Богдана Хмельницького”, і з цією метою, кожен майже день, їжджу до публічної бібліотеки, де, слава Богу, я минулим комфортом прилаштувався в історичній залі. Але ось очі мої не дають мені можливості займатися так, як то було в минулі блаженні роки. О, юність, юність! С яким сумом згадаєш собі про тебе в старості!”⁶¹.

Навіть в останній рік свого життя М. Костомаров не залишає улюбленого заняття, пов’язаного з історією Богдана Хмельницького. Так, перебуваючи на лікуванні в селі Дідівцях, він 20 травня 1884 р. написав листа до В. Беренштама, в якому просить допомоги виправити недоліки редакції часопису “Русская мысль”, яка в публікації статті “Историческое значение народного поэтического южнорусского творчества” зробила пропуск суттєвої частини. Щоб виправити ситуацію, необхідно знайти три зошити на квартирі в Петербурзі, один з яких і містить пропущені думи й пісні епохи Хмельницького. М. Костомаров просить В. Беренштама скласти всі частини в потрібному по змісту порядку і передати П. Житецькому⁶².

Окрему частину епістолярної спадщини стосовно постаті Богдана Хмельницького і подій тієї епохи становлять листи з

відгуками про монографію. Як тільки вона вперше вийшла з друку, одразу викликала не тільки шквал критики, а й рівноцінний йому потік схвальних відгуків.

Наприклад, 19 жовтня 1857 р. у листі до М. Лазаревського Т. Шевченко відзначав, що із запалом читає “Богдана Хмельницького”: “От вжарив книгу, оце так!”⁶³. Крім того, він зробив запис у своєму “Щоденнику”: “Після обіду, як і до обіду, лежав і читав “Богдана Хмельницького” Костомарова. Прекрасна книга, яка цілком відображає цього геніального бунтівника. Повчальна, настановча книга! Історична література сильно просунулась вперед напротязі останнього десятиліття”⁶⁴.

У листі до В. Ламанського від 21 січня 1858 р. М. Костомаров пише: “Ви балуєте моє авторське самолюбство похвалами моєму Богдану і особливо звісткою, що Ваша матінка і сестра читають його з захопленням; передайте їм хоч частку того задоволення, яке залишає в мені їх прихильна увага до моєї праці. Я маю намір його видати, але тільки скінчивши, а саме довівши до Мазепи, і назву “Руїна”, як в народі називається ця епоха половини XVII століття. Затримка за Бодяньським, коли він видасть справи, які відносяться до Малоросії і зберігаються в Архіві Закордонних Справ”⁶⁵.

Надзвичайно резонансною була поява “Богдана Хмельницького” у Галичині. У листуванні багатьох західноукраїнських діячів трапляються згадки про цю книгу. Так, О. Партицький писав, що друкуючи твори про історію українську і слов’янську історію, належне місце необхідно відводити статтям М. Костомарова і його монографії “Богдан Хмельницький”⁶⁶.

У багатьох інших листах трапляються згадки про праці Костомарова, в т.ч. й монографії, які нелегко знайти в книгарнях і бібліотеках, а до них потрібно звертатися, як до підручників⁶⁷. Так, Осип Барвінський у листі до свого брата Олександра від 1 січня 1870 р. радить купити третє видання “Богдана Хмельницького” і перекласти звідти інформацію про битву під Збарожем і Зборовом, маючи на увазі джерельну цінність праці⁶⁸. О. Терлецький у листі до М. Бучинського від 14 січня 1867 р. просить вислати йому “Богдана Хмельницького” М. Костомарова⁶⁹.

Дуже швидко монографія стала бестселером на Галичині. Тому галичани зверталися до українських діячів в Російській імперії для обміну літературою. Так, О. Русов писав до М. Бучинського 15 вересня 1871 р. з Києва, що готовий надіслати для продажу I–III томи “Богдана Хмельницького”⁷⁰.

За рік до смерті М. Костомаров вийшло останнє, четверте видання “Богдана Хмельницького” (1884). Воно підсумувало всю проведenu істориком роботу по очищенню “свого Богдана”. Згадки про підготовку четвертого видання трапляються у листуванні М. Костомарова побіжно, зокрема, у листах до І. Палімпсестова, С. Шубинського, Д. Мордовцева та ін. На думку Ю. Пінчука, останнє трьохтомне видання стало найкращим систематичним нарисом “історії козацтва у вказаний період його існування” і значно відрізнялося від усіх попередніх розширенням джерельної бази, доповненнями і поправками і очищенням “від випадкових подій і тих фантастичних наростів, якими вона була поцяткована завдяки вигадкам окремих літописців”⁷¹. Працю, без сумніву, можна назвати стрижнем творчості історика і знаковою в українській історіографії XIX ст.

Листування розкриває нам особливості творчої лабораторії історика у роботі над “Богданом Хмельницьким” – це збирання та обробка джерел, стилізація їх свідчень, спираючись на етнографічний (на початковому етапі – фольклорний) матеріал. Відтворення подій в монографії побудоване на основі синтезу власних вражень дослідника, які викликані вживанням його в образ народу та його провідника на тлі української історії XVII ст. Якщо взяти до уваги, що „історія – це інтерпретаційний виклад минулого в культурних орієнтирних рамках теперішнього”⁷², то костомарівський образ Богдана Хмельницького – це витвір історичної свідомості автора. Для XIX ст. він цілком адекватний, але разом з тим й неповторний і новаторський, як сам його творець. У багаторічній роботі над монографією ми бачимо надзвичайну працездатність та повну відданість вченого історичній науці. Недоліки та хиби, а особливо, її переваги у порівнянні з типовими працями того часу – все це є відображенням характеру дослідника, його непересічності та особ-

ливого статусу в українській історіографії XIX століття. Це яскраво ілюструє епістолярій вченого.

¹ Русов А. По поводу автобиографии Н.И. Костомарова // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 1.

² Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 365–404.

³ Його ж. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89–106.

⁴ Там само. – С. 92.

⁵ Там само. – С. 95.

⁶ Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 512–530.

⁷ Там само. – С. 527.

⁸ Його ж. Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник / НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Вип. 15. – К.: Український письменник, 2010. – С. 232–250.

⁹ Там само. – С. 233.

¹⁰ Там само. – С. 237–238.

¹¹ Там само. – С. 246.

¹² Пінчук Ю. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії „Богдан Хмельницький” // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. – С. 60–72.

¹³ Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–290; Кн. 2. – С. 515–575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207–264; Кн. 4. – С. 529–574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323–376; Кн. 6. – С. 377–424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1–50; Кн. 8. – С. 315–358.

¹⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – 459 с.

¹⁵ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 12 т. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – 220 с.; Т. 10: Богдан Хмельницкий – Т. 2. – 433 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – 363 с.

¹⁶ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 20 т. / 2 изд. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1884. Т. 9: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 1 / 4-е изд. – 380 с.; Т. 10: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 2 / 4-е изд. – 448 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 3 / 4-е изд. – 458 с.

¹⁷ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 442.

¹⁸ Михеева В.В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. – Х.: Тимченко, 2007. – 260 с.

¹⁹ Там же. – С. 27–28.

²⁰ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 446–447.

²¹ Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ), ф. 436, оп. I, д. 1246, л. 32–33.

²² Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 454.

²³ Корсунов А.А. Николай Иванович Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 8. – С. 208.

²⁴ Харківська школа романтиків. Статті, редакція і примітки А. Шамрая. – Х.: Держ. вид. України, 1930. – Т. III. – С. 333–334.

²⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXII, спр. 3, арк. 4; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 42.

²⁶ РГАЛИ, ф. 436, л. 34–35.

²⁷ Там же, л. 36–36 об.

²⁸ Там же, л. 37.

²⁹ Там же, л. 38 об.

³⁰ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далее – НИОР РГБ), ф. 32, д. 18, л. 1 об.–2; ІР НБУВ, ф. I, спр. 45787, арк. 2.

³¹ Кобеко Д. Письма Н.И. Костомарова к К.М. Сементовскому. От- тиск из журнала “Русский инвалид”. – М., 1916. – С. 6.

³² Там же. – С. 8–9.

³³ Там же. – С. 9.

³⁴ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // *Украинец*. – 1859. – № 1. – С. 151.

³⁵ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841–1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 82.

³⁶ Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодян- ського // *Молода нація*. – 2002. – № 1. – С. 131–132.

³⁷ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и „Киевская Старина” // *Украина*. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 232.

³⁸ Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмель- ницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // *УІЖ*. – 2007. – № 2. – С. 92.

³⁹ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // *Украинец*. – 1859. – № 1. – С. 147–174.

⁴⁰ Костомаров Н. Объяснение. По поводу “Писем о Богдане Хмельницком М.А. Максимовича к М.П. Погодину”, помещенных в книжке “Украинец”. № 1 // *Санкт-Петербургские Ведомости*. – 1859. – № 122. – 7 июня.

⁴¹ Костомаров Н. Ответ г. Максимовичу. О правописании имен ко- зацких полковников // *СПб. Ведомости*. – 1860. – № 8.

⁴² Максимович М. О приезде Богдана Хмельницкого в Киев из Замостья // *Русская беседа*. – 1859. – № 6. – С. 171–175.

⁴³ Костомаров Н. Ответ г. Максимовичу. О правописании имен козацких полковников // *СПб. Ведомости*. – 1860. – № 8.

⁴⁴ Максимович М. Спор о малороссийских именах // *СПб. Веду- мости*. – 1860. – № 103. – 12 мая.

⁴⁵ Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Н.И. Костомарове // *Русская старина*. – 1885. – № 6. – С. 620.

⁴⁶ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 232–233.

⁴⁷ Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодян- ського // *Молода нація*. – 2002. – № 1. – С. 129.

- ⁴⁸ Там само. – С. 129–130.
- ⁴⁹ Рубан В.Г. Короткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г. с изъяснением образа тамошнего правления. – СПб, 1777.
- ⁵⁰ Там само. – С. 134–135.
- ⁵¹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далее – ОР РНБ), ф. 391, д. 452. – Саратов–Петербург, л. 1–2.
- ⁵² Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 44.
- ⁵³ ОР РНБ, ф. 531, д. 406, л. 1–2.
- ⁵⁴ Там же, л. 5.
- ⁵⁵ Житецький І. Листування О.М. Лазаревського з М.І. Костомаровим // Україна. – 1927. – № 4. – С. 99–100.
- ⁵⁶ Там само. – С. 101.
- ⁵⁷ ІР НБУВ, ф. ХХІІ, спр. 87, арк. 1 зв.
- ⁵⁸ Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – № 3. – С. 77.
- ⁵⁹ Там само. – С. 77–78.
- ⁶⁰ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – Т. 50. – С. 341.
- ⁶¹ Там же. – С. 342.
- ⁶² ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 2380, арк. 1.
- ⁶³ Лист Т. Шевченка до О. Лазаревського // Шевченко Т. Собрание сочинений в 5-ти т. – Т. 5. Автобиография. Дневник. Избранные письма и деловые бумаги. – СПб., 1956. – С. 315.
- ⁶⁴ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 98.
- ⁶⁵ Покровская О. Из переписки Н.И. Костомарова с В.И. Ламанским // Голос минувшего. – 1917. – № 1. – С. 266.
- ⁶⁶ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. (Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною). – Харків–Київ, 1931. – С. 66.
- ⁶⁷ Там само. – С. 111.
- ⁶⁸ Там само. – С. 98.
- ⁶⁹ Там само. – С. 325.

⁷⁰ Там само. – С. 186.

⁷¹ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С. 201.

⁷² Йорн Рюзен. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – С. 19.